
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 340.6

Г. А. Білецька

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВІКУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена актуальним питанням щодо проведення судово-медичної експертизи встановлення віку живої людини та трупа. Критично проаналізовані відомості різних авторів з цього питання, практичний досвід та існуючі наукові погляди та зроблено висновок про особливості цього виду експертизи на сучасному етапі.

Ключові слова: судово-медична експертиза, вік, неповнолітні, труп.

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) встановлення віку є обов'язковим у випадках, коли він має значення, а відповідні документи відсутні [1].

Указаний вид експертизи призначається у тих випадках, коли документи, в яких зафіксована дата народження (паспорт, свідоцтво про народження) втрачені за якихось причин: під час війни, стихійного лиха, раптового переселення з місця постійного проживання. У певних випадках такі документи приховують навмисно, щоб уникнути кримінальної відповідальності підлітків, служби у Збройних силах, при ідентифікації особистості; іноді виникає необхідність встановлення віку в цивільних справах: при підміні дітей, визначенні шлюбного віку або віку осіб, які приймаються на роботу, залучаються до трудової повинності, а також у випадках встановлення повноліття, призначення та виплати державних пенсій.

Вік – це період у розвитку біологічної особини (людини, тварини та ін.), що ха-

рактеризується певними анатомічними і фізіологічними змінами в процесі еволюції й інволюції (зворотного розвитку фізіологічних властивостей організму).

Вік людини може бути встановлений за будовою (морфологією), іноді за функціональними особливостями органів і тканин людини. Вік, який визначається таким чином, називають анатоμο-фізіологічним. Цей вік відображає розвиток органів і тканин тіла людини, що відбувся з моменту зачаття до моменту дослідження. У правоохоронній діяльності використовується так званий хронологічний (паспортний) вік. Останній свідчить про кількість років, що минули з моменту народження людини [2].

У житті людини розрізняють пренатальний (до народження) і постнатальний періоди. У постнатальному періоді виділяють хронологічний (паспортний) вік і анатоμο-фізіологічний (морфологічний) вік. У морфологічному віці розрізняють такі періоди: дитинства – від народження до 14 років, молодий вік – від 15 до 24 років, зрілий – від 25 до 44 років, середній – від 45 до 59 років, літній – від 60 до 74 років, старечий – понад 75 років і довгожителів – понад 90 років. В основу рубрикації

морфологічного віку покладені антропометричні, антропометричні й інволютивні зміни [3, с. 930].

Вікові зміни тіла у людей відбуваються неоднаково. Одні розвиваються швидше, інші повільніше, старіння також відбувається в різні терміни. На показники анатомо-фізіологічного віку впливають і патологічні процеси. Це обумовлює відмінності паспортного і анатомо-фізіологічного віку та впливає на результати судово-медичного визначення віку. Для того, щоб уникнути впливу окремих факторів, що спотворюють результати визначення анатомо-фізіологічного віку, досліджують окремі характеристики різних органів і тканин.

У правовому сенсі під віком розуміється встановлений законом період (число років) життя фізичної особи від моменту народження до якогось певного терміну, який визначає його права, обов'язки та відповідальність. У віковому плані розрізняють повнолітніх і неповнолітніх. Серед неповнолітніх виділяють ще й малолітніх. Повнолітні – це особи, які досягли 18-річного віку, коли вони набувають своїми діями права і створюють для себе обов'язки, тобто коли настає повна дієздатність [4]. У цьому віці особи, що закінчили школу та не навчаються на денному відділенні вищих навчальних закладів, підлягають призову в армію. Шлюбний вік в Україні у чоловіків збігається з повноліттям. У жінок шлюбний вік настає в 17 років [4]. Неповнолітні особи – це ті, які не досягли 18-річного віку. Малолітні – це неповнолітні, які не досягли 14-річного віку. Особи, які досягли 14-річного віку, підлягають кримінальній відповідальності у деяких випадках, передбачених ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України (далі – КК України), у той час як малолітні не можуть бути суб'єктом злочинів [6]. Коли в правовій практиці виникає необхідність залучення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, призначається судово-медична експертиза. Але потрібно зазначити, що повну цивільну дієздатність (за відсутності психічних захворювань) особа набуває з 18 років.

За відсутності документа, де вказаний вік, вік, з якого починається кримінальна відповідальність, встановлює комі-

сійна судово-медична експертиза неповнолітнього. При вивченні комісією року народження вік треба обчислювати з останнього дня цього року. Обмежуючи вік мінімальною та максимальною кількістю років, необхідно виходити з імовірного, за результатами експертизи, мінімального віку підекспертної особи. Вважається, що особа досягла певного віку не в день свого народження, а з наступної доби. Встановлення певного мінімального віку кримінальної відповідальності пов'язане з фізіологічним процесом формування здатності особи в міру її зростання усвідомлювати свої дії та керувати ними, розуміючи після досягнення певного віку характер або суспільну небезпеку вчиненого діяння та його наслідки.

Зростання і розвиток організму, змужнілість і старіння – біологічні процеси, які за загальних вікових закономірностей мають і значні індивідуальні відмінності (фізично й розумово недорозвинені діти, що виглядають молодшими за своїх ровесників, рано постаріли з різних причин, у 40–45 років, і, навпаки, дуже молоджаві особи у 60–65 років: природно або внаслідок косметологічних, хірургічних чи фізіотерапевтичних втручань).

На сьогодні судово-медична експертиза віку найчастіше проводиться під час судово-медичної експертизи трупа невідомої особи, розчленованого або скелетованого трупа і дещо рідше – у випадках втрати або відсутності документів у зв'язку з їх знищенням або втратою; явної невідповідності віку за паспортом фізичному розвитку; приховування та зміни фактичного віку підозрюваними (при порушенні кримінальних справ) або потерпілими 14–16–18 років [3, с. 931]. Встановлення віку живих осіб відрізняється від такого дослідження стосовно мертвого тіла та його частин. На живій людині не може бути застосована низка методів, які вимагають порушення тканин тіла.

Експертизу встановлення віку, як правило, проводять у трьох напрямках: встановлюють вік на вигляд, визначають його за допомогою клінічного та стоматологічного обстеження, а також лабораторних методів дослідження як живих осіб, так і трупів.

Визначення віку базується на зміні зовнішніх (антропоскопічних) анатомічних ознак органів і тканин, фізіологічних змінах функцій, термінах появи та ступеня зношеності зубів, вторинних статевих ознаках, стані шкіри, нігтів, антропометричних і рентгенологічних показниках. Встановлення віку за антропометричними ознаками ненадійне через їх нестабільність, варіативність появи та розвитку, що залежать від кліматичної зони проживання, від національності, спадковості, умов життя, перенесених гострих та наявності хронічних захворювань, порушення гормональної функції, фізичних навантажень, професії, індивідуальних (фізіологічних і патологічних) і біологічних особливостей організму, соціальних умов. У зв'язку з цим кожна ознака має відносну доказову цінність, а тому вік необхідно визначати за сукупністю всіх ознак. Основними факторами, за якими судово-медичні експерти встановлюють вік, є:

- 1) антропометричні показники;
- 2) стан шкіри;
- 3) ступінь розвитку вторинних статевих ознак;
- 4) кількість зубів, їх стан та зміна;
- 5) закріплення зон епіфізарного росту кісток.

Антропометричні характеристики (зріст, маса, окружність грудної клітки, голови, плеча, голіжки) мають значення тільки у період росту й розвитку організму. Організм людини розвивається в середньому до 18–25 років. Від 25 до 40 років наростають явища зрілості, від 40 до 60 років – сліди в'янення організму, а після 60 – старості.

До закінчення періоду статевого дозрівання рік від року збільшуються зріст, вага, розміри голови, тулуба, таза у дівчаток, зовнішніх статевих органів, відбуваються фізіологічні зміни в організмі, з'являються вторинні статеві ознаки, змінюються зуби, формується скелет.

Так, довжина тіла новонародженої дитини близько 48–53 см, у п'ять років вона вже приблизно 100 см, у 14–15 років – 150 см. У дівчаток зростання тіла закінчується до 18 років, у юнаків – до 25. Найбільше значення у визначенні віку має зростання тіла протягом першого року жит-

тя, менше – до закінчення статевого дозрівання і не має практичного значення після закінчення статевого дозрівання, коли ріст тіла припиняється. Зріст може значно коливатися залежно від умов життя та харчування, спадковості, фізичних вправ і т. д. Зріст зазнає певних змін залежно від часу доби, збільшуючись вранці на 1–2 см при вимірюванні в положенні лежачи, що пояснюється витонченням міжхребцевих дисків і зменшенням опуклості зводу стопи наприкінці дня внаслідок ходи.

Маса тіла дитини при народженні приблизно від трьох до чотирьох кілограмів, через півроку вона подвоюється, а наприкінці першого року життя потроюється. Наразі в зв'язку з акселерацією зріст та маса тіла можуть збільшуватися, про що необхідно пам'ятати, визначаючи вік.

У дитинстві шкіра дуже еластична, з високим тургором тканин; але вже у молодому віці еластичність шкіри зменшується, тому в 18–20 років з'являються перші зморшки на обличчі (лобні та носо-губні); у 25 років – у зовнішніх кутках очей; спереду від козелка – після 30 років; на шиї – у 35 років, на мочці вуха – у 50 років [7, с. 277]. Після 50 років зморшки з'являються на кистях рук. Після 55 років на тильних поверхнях долонь і обличчі з'являються пігментовані ділянки шкіри. Шкіра в похилому віці настільки втрачає еластичність, що коли вона штучно зібрана у зморшки, то довго не розправляється. Зморшки на шкірі з часом набувають більшої глибини. Шкіра за забарвленням в кожному віці різна: у юнацькому віці вона світло-рожева, з 30 років починає з'являтися жовтизна, в 40–45 років колір шкіри стає жовтуватоземлистим, а після 50 років – набуває сірувато-землистого відтінку. З віком шкіра потовщується, головним чином, за рахунок збільшення колагенових волокон, кількість яких зменшується лише при старечій атрофії органів. На виразність зморшок і складок шкіри впливає багато факторів. Наприклад, у повних людей складки і зморшки виражені слабше. Впливають і фактори зовнішнього середовища, наприклад, тривала і постійна робота на відкритому повітрі прискорює утворення зморшок і складок на обличчі. На зазначені вікові зміни впливають шкірні та за-

гальні захворювання. Тому в результаті дослідження експерт повинен враховувати фактори, що прискорюють або сповільнюють вікові зміни, і вносити корективи.

Від 12 до 15 років з'являється незначна лупа в волоссі, сальність шкіри носа. Від 16 до 20 років лупа в волоссі більш рясна, а на обличчі (лоб, щоки, ніс, підборіддя) шкіра лисніє, на ній видно вугрі, гнійники, синювато-коричневі плями (сліди прищів). Луцнення шкіри починається після 40 років, а з 50 років стає помітною її сухість. З 50–55 років пігментація і зроговіння епідермісу стають більш вираженими. Блиск нігтів слабшає після 40 років, а щільність їх зростає.

Посивіння й облісіння зазвичай пов'язане з віком. Посивіння починається з 35–40 років, як правило, зі скронь і щік, рідко – з бороди. Пізніше сивіє волосся голови і бороди, ще пізніше – вусів, брів і прихованих областей тіла. На тулубі та лобку посивіння починається близько 50 років і продовжується до 60–65 років. Передчасне посивіння настає іноді при тифі, еклампсії і деяких шкірних захворюваннях. Облісіння починається після 40–45 років, волосся рідшає, іноді облісіння може початися і раніше, але часто фіксується відсутність облісіння в 60 років і пізніше. Облісіння зазвичай пов'язане з індивідуальними особливостями організму, впливами зовнішнього середовища, способом життя, харчуванням, кліматичними умовами, умовами праці та побуту, різними захворюваннями шкіри (себорея, парша).

Ступінь розвитку вторинних статевих органів набуває значення у старшому шкільному й молодому віці. У 11–13 років у дівчаток зазвичай з'являється оволосіння на лобку і в пахвах. У цей же період починається формування молочних залоз і менструації. До 18 років, як правило, статеве дозрівання повністю закінчується. У хлопчиків статеве дозрівання настає дещо пізніше. Оволосіння лобка і пахвових впадин – у 13–16 років. У 15–16 років починається збільшення статевих органів, з'являються полюції, грубішає голос. У 17 років починає рости волосся на підборідді, а з 18 – на щоках.

Дослідженню зубів з метою визначення віку була присвячена робота Г.І. Вільга

(1903) «Про зуби в судово-медичній практиці», в якій він зазначає, що з достатньою точністю вік визначити можна з 6 тижнів утробного життя і до 20 років після народження. Стан зубів – досить важлива ознака для визначення віку. Перші молочні зуби з'являються у піврічному віці, а до кінця першого року життя їх вже шість–вісім; до кінця другого року виростають всі молочні зуби – 20. Як правило, з семирічного віку молочні зуби починають замінюватись на постійні, і в віці 12 років їх кількість складає 24, а до 14 років виростають великі (другі) корінні зуби, при цьому загальне число зубів досягає 28. З 16–18 до 24–30 років, іноді пізніше, з'являються «зуби мудрості» – треті великі корінні зуби, і загальна кількість зубів збільшується до 32. Іноді вони можуть не з'являтися взагалі. У дитинстві на різцях є дрібні горбочки, які стираються після двадцяти років, а до 30 років стираються й горби жувальних поверхонь корінних зубів. Стирання різців з появою плям дентину – в 35 років. Стертість зубів до появи дентину корінних зубів – 40 років. Стертість різців на 1/3 і стирання корінних зубів до коричневого дентину – 45 років. Зношеність різців і корінних зубів майже наполовину з відкриттям каналів і випадінням багатьох корінних зубів спостерігається у 50-річному віці. Визначаючи вік за ступенем зношеності зубів, необхідно пам'ятати, що це залежить від характеру їжі, професії, догляду за зубами, місцевості, способу переживання, штучної обробки їжі і загального стану здоров'я. Руйнування і випадіння зубів обумовлено не стільки віком, скільки індивідуальними особливостями, життєвими умовами, шкідливими факторами професії, про що необхідно пам'ятати, визначаючи вік [3, с. 933].

Формування черепа людини в основному закінчується до 17–18 років. До цього віку складаються пропорції голови дорослої людини. Потім з віком відбуваються великі зміни. Наприклад, очні щілини стають вужчими, посадка очей поглиблюється, значно збільшуються мішки під очима, в результаті стирання і випадіння зубів відбуваються зміни в області рота і нижньої частини обличчя.

Вікові зміни кісток відіграють велику роль у визначенні віку живих осіб, але ще більше значення вони мають при встановленні віку загиблої людини. Зокрема, у віці від 3 до 20–22 років відбувається активне формування кісткового скелета, окостеніння хрящових ділянок кісток. Ядра окостеніння і місця окостеніння на ділянках з'єднання частин кістки визначаються рентгенологічно. У дітей відбувається інтенсивне зростання всього тіла в цілому і окремих його частин. Тому вимірювання зросту і маси дитини дозволяють вирішувати питання віку. При дослідженні кісток скелета дитини може бути встановлений зріст, а за ним – вік. Однак необхідно враховувати стать дитини. Хороші результати дають вимірювання голови дітей (поздовжній, поперечний). Аналогічні параметри вимірюються й на трупі. У всіх вікових групах при вивченні черепа враховують ступінь заростання швів [2].

Дуже важливе значення для визначення віку мають ядра окостеніння кісток кисті і синостози (з'єднання кісток за допомогою кісткової тканини) кісток кінцівок. Для зменшення рентгенівського опромінення організму рекомендується робити дослідження кисті і дистального кінця передпліччя, користуючись для оцінки таблицями В.І. Пашкової, С.А. Булова (1980 р.) [8]. У похилому і старечому віці рентгенографія кісток скелета дає можливість виявити явища остеопорозу.

За останні 20–30 років підвищилася якість умов життя і харчування, значно збільшився зріст молодих людей, покращився їх фізичний розвиток, прискорилося статеве дозрівання, окостеніння скелета. У зв'язку з цим зростання скорочується на 1–2 роки і припиняється у дівчат в 16–18 років, а в юнаків – у 18–19 років. У результаті цього до таблиць для визначення віку, що були складені в минулому столітті, необхідно ставитися критично.

Особливості анатомічного і фізіологічного розвитку людей в різних вікових періодах дають можливість встановлювати анатомо-фізіологічний вік з різним ступенем точності. Тому відхилення від дійсного віку в той чи інший період може становити: у перші 10 днів життя – 1–2 дня, до одного року життя – 1–1,5 місяця,

у підлітків (1217) – 2–3 роки; у молодому віці – 5–6 років; від 35 до 50 років помилка може становити 7–10 років, а в 60–70 – навіть 10–15 років, тобто експертиза може визначити вік людини з точністю до 20% [2].

З лабораторних методів визначення віку широко використовується рентгенологічне дослідження як живих осіб, так і трупів. Крім того, у випадках експертизи трупа застосовують остеоскопію, остеометрію, спектральні методи дослідження.

Точніші ознаки віку дають зміни, що спостерігаються під час формування скелета. У новонародженої дитини скелет складається з окремих кісток.

З'єднання окремих кісток відбувається у більшості людей упродовж перших 25 років життя. До цього часу закінчується формування скелета.

Перетворення хрящової тканини в кісткову починається в окремих кістках з острівців окостеніння, злиття між собою окремих частин кісток, синостоз (між діафізами й епіфізами), зрощення частин окремих кісток, що більш-менш відповідає певному віку. Тому формування скелета дає найбільш точні ознаки для визначення віку, що встановлюються за допомогою рентгенологічного дослідження.

У віці до трьох років беруть до уваги рентгенологічно виявлені ступінь диференціації кісткового скелета, появу ядер окостеніння, заростання джерельця. У віці від 3 до 20–21 року, коли ще не завершилося формування скелета, виявляють ядро окостеніння, появу синостоз, заростання швів склепіння та основи черепа.

Найчастіше як живим особам, так і трупам для визначення кісткового віку виробляють рентгенографію кисті і дистального відділу передпліччя, а також дистального відділу гомілки, стопи і проксимального відділу стегна.

Встановлюючи вік, необхідно враховувати такі ендокринні порушення, як гіпогеніталізм, що уповільнює темп окостеніння, коли помилка в бік заниження віку може досягти 10 років, гіпертиреозидизм та адіпогенітальна дистрофія, що прискорюють темп окостеніння, а це може привести до помилки завищення віку на чотири–п'ять років. Прискорений темп старіння кістко-

вої системи спостерігається у хворих на загальні соматичні захворювання (атеросклероз, гіпертонічна хвороба).

Таким чином, встановлення віку належить до складних видів експертизи і вимагає проведення цілого комплексу клініко-лабораторних та інструментальних досліджень на сучасному етапі. З цієї причини рекомендується проводити її за допомогою комісії в складі рентгенолога, ендокринолога, терапевта, психоневролога, генетика, педіатра та інших необхідних спеціалістів під головуванням судово-медичного експерта в умовах бюро судово-медичної експертизи. Внаслідок збільшення зросту молодих людей, прискорення їх фізичного розвитку та статевого дозрівання, окостеніння скелета та за рахунок цього скорочення зростання на один-два роки у дівчат і юнаків на сучасному етапі, до використання таблиць для визначення віку, що складені в минулому столітті, необхідно ставитися критично або напрацьовувати нові. Сукупність використаних методів дослідження визначає ступінь достовірності висновків судово-медичної експертизи встановлення віку.

Список використаної літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.
2. Величко Н.Н. Основы судебной медицины и судебной психиатрии : [учебник] / Н.Н. Величко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://refdb.ru/look/1981320-pall.html>.
3. Тагаев Н.Н. Судебная медицина: [учебник] / Под общ. ред. проф. А.М. Бандурки. – Х. : Факт, 2003. – 1253 с.
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – С. 135.
6. Кримінальний Кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – ст. ст. 121, 131, 409.
7. Пашинян Г.А. Судебная медицина в схемах и рисунках: учебное пособие / Г.А. Пашинян, П.О. Ромодановский // М. : ГЭОТАР-Медиа, 2006. – 336 с.
8. Судово-медична експертиза встановлення віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://5fan.ru/wievjob.php?id=92137>.

Белецкая А. А. Особенности проведения судебно-медицинской экспертизы по установлению возраста на современном этапе

Статья посвящена актуальным вопросам проведения судебно-медицинской экспертизы по установлению возраста живого человека и трупа. Критически проанализированы данные разных авторов по этому вопросу, практический опыт и существующие научные взгляды и сделан вывод об особенностях этого вида экспертизы на современном этапе.

Ключевые слова: судебно-медицинская экспертиза, возраст, несовершеннолетние, труп.

Biletska G. Features of forensic examination to establish age at the present stage

The article is devoted to topical issues of the forensic examination of a corpse and a living person at age setting. The author critically analyzes the data of different authors on the subject, practical experience and scientific views that exist. The conclusion about the features of this type of examination at this stage are given in the article.

Key words: forensic examination, age, minors corpse.